

Nizami Gəncəvinin əsərlərində türkcüləklə bağlı ifadələr

Qənirə Əsgərova

Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti. Azərbaycan.

E-mail: asgerovaganira@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7339-6446>

XÜLASƏ

Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı mövzu və ideya baxımından çox zəngindir. Onun əsərlərində bir sıra elmlər üçün aktual olan məsələlər araşdırmalar üçün geniş imkanlar yaradır. Şair dünya və insanlar haqqında çox sayda maraqlı və orijinal fikirlər söyləmişdir. Məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türklərlə bağlı söz və ifadələr araşdırılmışdır. Bütün yaradıcılığında türk əxlaq və təfəkkürünü, adət-ənənəsini, mədəniyyətini yaşadan dahi şairin poetik irsində mənsub olduğu millətin qüdrəti, şərəf-şanı əks olunmuşdur. Məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türk həyatı, türk xalqına məxsus məişət tərzini, türk təfəkkürünün öz əksini tapması incələnməmişdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, şairin yaradıcılığında türk sözü igidlik, cəsurluq, müdriklik, humanistlik, gözəllik və s. mənalar ifadə edir. Məqalədə həmçinin Nizami Gəncəvinin “türk” sözüə tez-tez müraciət etməsi, hətta onu bir sıra sintaktik vahidlərin – söz birləşmələrinin tərkibində də işlətməsinə diqqət çəkilmişdir. Şairin yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlərdə, o cümlədən antroponimlərdə “türk” sözüə təsadüf edilir. Məqalədə Nizami Gəncəvinin türk xalqlarının əzmkarlıq, qorxmazlıq və cəsarətini onların ümdə cəhəti kimi dəyərləndirdiyi müəyyənləşdirilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

Nizami Gəncəvi, türk, “Xətə” toponimi, “Xəmsə”, “Sirlər xəzinəsi”

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 04.10.2021

qəbul edilib: 11.10.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənli.

Expressions related to Turkism in Nizami Ganjavi's works

Ganira Asgarova

Associate Professor of Nakhchivan State University. Azerbaijan.

E-mail: asgerovaganira@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7339-6446>

ABSTRACT

The work of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is rich in terms of themes and ideas. In his works, issues relevant to a number of sciences create ample opportunities for research. The poet expressed many interesting and original ideas about the world and people. The article explores the words and ideas related to Turks in Nizami Ganjavi's language. The power, honor and glory of the nation are reflected in the poetic heritage of the great Nizami Ganjavi, who preserves Turkish morality and thought, tradition and culture. Turkish life, the lifestyle of the Turkish people, the reflection of Turkish thinking in Nizami Ganjavi's creativity has been examined in the article. It was determined that the meaning of the word "Turk" in the poetic creativity of the poet has states bravery, courage, wisdom, humanism, beauty, etc. It was noted that Nizami Ganjavi often refers to the word "Turk" and even uses it as part of a number of syntactic units - phrases. The word "Turk" is found even in the onomastic units used in the poet's work, including in anthroponyms. It was determined that Nizami Ganjavi appreciates the steadfastness and fearlessness of the Turkic peoples and their courage as well.

KEYWORDS

Nizami Ganjavi,
Turkish, the toponym
"Khata", "Khamisa",
"The treasury of
Mysteries"

ARTICLE HISTORY

Received: 04.10.2021

Accepted: 11.10.2021

Giriş / Introduction

Nizami Gəncəvinin poetik irsi, nəinki Azərbaycan və Şərqlə, hətta bütün dünya mədəniyyətinin nadir incilərindəndir. Bu dəyərli xəzinənin hər dövrə uyğun olaraq araşdırılması zəruridir. Belə ki, hər dəfə Nizami irsinə müraciət edildikdə, yeni və maraqlı faktlarla qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, şairin türk və türkçülük haqqında fikirləri orijinallığı, özünəxaslığı ilə seçilir. Araşdırmanın da məhz bu məsələyə həsr edilməsi mövzunun aktuallığını göstərir.

Bütün yaradıcılığında türk əxlaq və təfəkkürünü, adət-ənənəsini, mədəniyyətini yaşadan böyük sənətkarın poetik irsində mənsub olduğu millətin qüdrəti, şərəf-şanı əks olunmuşdur. Türk həyatı, türk xalqına məxsus məişət tərzini və türk təfəkkürü Nizami Gəncəvi yaradıcılığında açıq-aydın hiss olunur. Türk ədəbiyyatşünası Əli Gəncəli müasir türk şairi M.F.Gürtünçanın “Leyli və Məcnun” əsərinin tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə Nizami Gəncəvinin Aya Sofyada rast gəldiyi qədim bir əlyazmasında belə beytə təsadüf etdiyini yazır:

Mənim atam-babam türk idi,
Ağıl, hikmətdə hər biri bir qurd kimi idi
[1, s.5].

N.Gəncəvinin yaradıcılığında “türk” sözü öz həqiqi etnik mənası ilə yanaşı, həm də ilahi gözəllik, igidlik, zəriflik, cazibədarlıq, günəş kimi parlaqlıq, cəsurluq, qorxmazlıq, humanistlik, nəciblik, müdriklik rəmzidir. Ümumiyyətlə, türk dünyagörüşünü tanıdan və onu təbliğ edən şairin müxtəlif mövzulu əsərlərində bunun şahidi oluruq. Belə ki, böyük şair “türk” sözünü işlətməkdən xüsusi zövq almışdır:

Türk gözəli gülərkən qəndin qəlbi darılır,
Ceyranların gözündən gözlər sürməni alır
[5, s.56].

Şair türk gözəlinin gülüşündəki şirinliyi dolayı yolla qəndin şirinliyi ilə müqayisə edir və onun o qədər qatı olduğunu göstərir ki, qənd belə buna qibtə edir.

Kətan geyinib gəlir ay camallı türk yarım,
Sökülmüş kətan kimi çatlayır dodaqlarım
[5, s.56].

Şair bu misralarda ömür-gün yoldaşının türk olduğunu vurğulayır.

Nizami Gəncəvinin dilində tez-tez “Xəta türkü” ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Heyran xanımın qəzəllərində də “Xəta” toponimi diqqət çəkir:

Gör kim, necə sərgəştə qalıb valehü-tənha
Ol xalü-Xəta ilə Bədəxşan arasında
[2, s.18].

Mənbələrdə “Xəta” toponimi “Çin” məkanının sinonimi kimi göstərilir. Tarixdən qədim türklərin Çin ərazilərində yaşadığı məlumdur. Son məlumatlara görə, hazırda uyğur türklərinin iyirmi milyonu həmin ərazidə yaşayır. Professor Nizami Tağısoy yazır: “Qədim türklərin məskənləri şərqdə Çin, Monqolustan, Mərkəzi Asiya, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərbindəki ərazilər, Yenisey, Orxon, Tola, Selenqa çaylarının sahilləri, qərbdə Egey dəniz hövzəsi və Anadoludan tutmuş Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizi sahillərinə qədər olan ərazilərdə türkmənşəli xalqlar yaşayıb və yaşamaqdadırlar” [Tağısoy N., 2014]. Nizami Gəncəvi “Xəta türkü” dedikdə, qədim Çində yaşayan türkləri nəzərdə tutmuşdur:

Ay kimi şölə saçdı, Xəta türkünə döndü,
Papağının altında Xəta zülfü göründü
[5, s.62].

Çinin türklərin məskəni olması Nizami Gəncəvinin “İskəndərnəmə” əsərindən də məlum olur. Poemada İskəndər Nüşabənin məmləkətindən ayrıldıqdan sonra Çinə gəlir. Əsərdən məlum olur ki, onun Çinə qoşun çəkməsinin məqsədi Turan mülkünü ələ keçirmək idi (türklərin yaşadığı ərazilər Turan adlanırdı). Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi “Çin türkü” ifadəsini də çox işlətmişdir:

Çin türkü, beynində nə varsa, burax,
Bu kəskin küləkdə yandırma çıraq
[6, s.437].

Tarixən türklərin igidliyi və qüdrətli dövlətlərə malik olması müxtəlif mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvinin əsərlərində də bu məsələ xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. “Xəmsə”yə daxil olan ilk poema “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Sultan Səncər və qarı” hekayəsində haqqı tapdalanan, padşahın dağları tərəfindən təhqir olunan qoca qadın saraya gəlib hökmdara üz tutaraq deyir:

Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.

Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan
[5, s.79].

“Fikrimizcə, burada N.Gəncəvi bir tərəfdən Sultan Səncərin timsalında türk hökmdarlarını türk düşüncəsinə, türk adət-ənənələrinə əməl etməyə çağırmaqla yanaşı, onları pis əməllərdən çəkəndirməyə çalışmış və başqa tərəfdən Azərbaycanda bir Türk dövlətinin hakim olduğuna işarə etmişdir” [4, s.6].

Türklərə münasibət baxımından “Xosrov və Şirin” poeması daha çox diqqət çəkir. Şair qədim türklərin oda, günəşə tapınmasını Şirinin Xosrovla müqayisəsini göstərən misrada qeyd edir. Məlumdur ki, Şirinin bibisi Məhinbanu Xosrovun Ay, özünün isə Günəş (Afitab) olduğunu söyləyir. Həmçinin, Məhinbanu Xosrovun əcdadının Key Xosrov, özünün əsil-nəsəbinin Əfrasiyabla – türk soyu ilə bağlı olduğunu bildirir. Burada Əfrasiyab dedikdə, Alp Ər Tonqa nəzərdə tutulur.

“Xosrov və Şirin” poemasında adi məsələlərin təsvirində belə, “türk” sözlərindən tez-tez istifadə edilmişdir:

Hindularım hələ atəşpərəstdir,
Sərxoş türklər kimi gözlərim məstdir
[5, s.337].

Burada Şirin “hindularım” dedikdə, özünün qara və qəzəbli gözlərindən danışır.

Bir türkdü, rumluydu əsli-nəsəbi,
Hindlilər göz nuru vermiş ləqəbi
[6, s.88].

Nizami Gəncəvinin dilində çox sayda rəmz və məcazlar vardır. Yuxarıdakı beytdə “Rum” Kiçik Asiyada yaşayan “alyanaqlı türklər” mənasında işlənərək, ocağın nuru ilə müqayisə edilmişdir.

Türklərin döyüş şöhrəti, ordu quruculuğu bütün dünyaya bəllidir. Onlar torpaqlarının qorunması uğrunda hər zaman mübarizə aparmış, bu yolda ölməyi şərəf hesab etmişlər. Sərkərdə-şair Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında da bu keyfiyyət qeyd olunmuşdur:

Özini əş-şeyx görən sərdar bolur,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar bolur.

Ər oldur, həqq yolına baş oynaya,
Döşəkdə ölən yigit murdar bolur
[3, s.687].

Nizami Gəncəvi türk xalqlarının əzmkarlıq, qorxmazlıq və cəsəratini onların ümdə cəhəti kimi göstərmişdir:

Türk ki yəğma elədi, kim dayanar önündə?
Evini hindu qula ismarlar hansı bəndə?
[5, s.119].

Aşağıdakı misralarda isə türklərin qətiyyəti tərənnüm olunur:

Bir türk xasiyyətli dövran dönürkən,
Hürmüzü elədi ikicə gözdən
[5, s.225].

Dahi sənətkarın əsərlərində türklərin döyüş sənəti və mədəniyyətinə yüksək münasibət aydın şəkildə özünü göstərir:

Türk kimi bir döyüş başladı həm də,
Türk gərənayları səslənən dəmdə
[5, s.255].

Yuxarıdakı örnəkdə başqa bir fakt da diqqət cəlb edir. Belə ki, türklər savaşı musiqisi altında döyüşə getdikləri üçün müxtəlif musiqi alətlərindən istifadə etmişlər. Onlardan biri də gərənaydır ki, o, sarı misdən düzəldilən və qüvvətli səs verən musiqi alətidir. Gərənay nəfəs alətlərinin şahı sayılır. Bundan başqa, Nizaminin dilində “nay” (ney) musiqi alətinin adına da rast gəlirik. Məlum olur ki, bir zamanlar naydan da döyüş musiqilərinin ifası zamanı istifadə edilmişdir:

Türk nayı qopardı elə bir şüvən,
İgidlər coşaraq qopdu yerindən
[6, s.329].

Nizami Gəncəvi türklərin döyüş səhnələrini təsvir edərkən, tək-cə sözügedən savaşı musiqi alətlərinin adlarını sadalamaqla kifayətlənməmiş, “boru” adlanan alətin də mübarizə meydanlarında istifadə olunduğunu qeyd etmişdir.

Zorba türk borusu etdikcə şiddət,
Türklərin qoluna gəlirdi qüvvət
[6, s.475].

Aşağıdakı misralarda türklərin döyüşlərdə qələbə qazanma bacarığı onların mühüm cəhəti kimi poetik dillə ifadə olunmuşdur:

Bilirəm, rumları sevməyir bir türk,
Rumlara kinləri rusdan da böyük.
Türklərin oxuyla yenə bu zaman,
Qabar əskik olmaz rus ayağından
[6, s.472].

Nizami Gəncəvinin əsərlərində tarix boyunca baş verən müharibələrdə türklərin sayı bəzən qarşı tərəfdən az olmağına baxmayaraq, uğur qazanmaları faktı da qeyd edilmişdir:

Zəfər dişlərilə etdi mum kimi,
Türklərdən çox ikən qoşunu Rumun
[5, s.170].

Türklərin dünyanın qüdrətli xalqlarından olması, cahanın hər tərəfinə yayılması məsələsi də şairin diqqətindən yayınmamışdır:

Ərəb torpağında türk idi onlar,
Xoşdur ərəbboylu türk olan nigar
[5, s.500].

Xəzər dağından Çin suyuna qədər
Türklərlə doludur bütün bu yerlər
[5, s.472].

Sənətkar yaradıcılığında türklərə xas digər xüsusiyyətləri də unutmamış, bu mənada, onların qonaqpərvərliyini həvəslə qələmə almışdır:

Türk şahı xaslarla yola çıxaraq
Getdi İskəndəri çağırırsın qonaq
[6, s.456].

Nizami Gəncəvinin əsərləri içərisində türklərin qədim tarixini, adət-ənənələrini, dini görüşlərini, başqa xalqlara münasibətini ən çox üzə çıxaran “İskəndərnamə”

poemasıdır. Şairin İskəndəri Azərbaycanın gözəl guşəsi, bir qadının hökmdar olduğu Bərdə şəhərinə gətirməsi, qıpçaq türkləri ilə ünsiyyətə cəlb etməsi dünyaya türkləri tanımaq məqsədi daşımışdır. Türklərdəki qadın azadlığı, adət-ənənələrə sadiqlik İskəndərdə onlara qarşı dərin hörmət oyatmışdır.

“İskəndərnamə” əsərində “Çin xaqanı” adlandırılan hökmdar, əslində, Çin türklərinin başçısıdır və o, türk olaraq İskəndərə layiqli və məntiqli cavab verib, Allahın hökmünün bütün hökmlərdən ucada dayandığını və sülhün, əmin-amanlığın müharibədən daha gözəl olduğunu söyləyir. Əsərin əsas qəhrəmanı İskəndər olsa da, Çin türklərinin başçısı mənəvi cəhətdən ona qalib gəlir, onun bütün suallarına alim kimi cavab verir. İskəndər ondan yeddi illik xərac istəyəndə, Çin xaqanı *“kiminsə yeddi il yaşayacağına kim imza qoya bilər?”* fikrini dilə gətirir. Onun mənalı və ağıllı sözlərinin qarşılığında İskəndər xəracın bir il olacağını vəd edir. Nizami Gəncəvi Çin xaqanının simasında türklərin zəkali və məntiqli olduqlarını ortaya qoyur. Xaqanın İskəndərə bağışladığı kəviz də türk qızıdır. O, ruslarla döyüşdə qəhrəmanlıq göstərərək azadlığına qovuşur.

Nizami Gəncəvinin oxucularda türk xalqına maraq oyatdığı məsələlərdən biri də onların yaşadığı məkanlardır.

Fars dilində yazılan ədəbiyyatın inkişafı dövründə Nizaminin qələmində türk ruhu həmişə yüksəkdə dayanır, şair onu heç vaxt məqamından aşağı enməyə qoymur. Bu azmış kimi, şair türk obrazını əsas qəhrəmana çevirmiş, onu poeziyada əbədiləşdirmişdir. Sənətkarı həyatı boyu ideal hökmdar problemi düşündürmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, “Xəmsə”nin dördüncü əsəri olan “Yeddi gözəl” poemasında üç türk ölkəsinin təsviri öz əksini tapmışdır. Əsərdəki yeddi nağıldan ən maraqlı olanları türk qızları tərəfindən söylənilir.

Böyük söz ustadı əsərlərində “türk” sözüne tez-tez müraciət edir, hətta onu bir sıra sintaktik vahidlərin – söz birləşmələrinin tərkibində də işlədir. Bu baxımdan, şairin dilindəki maraqlı ifadələrdən biri “qələm türkləri” birləşməsidir:

Qələm türklərinə salaraq nəzər,
Bir “mim” tac bağışlar, bir “mim” də kəmə
[5, s.169].

Nizami Gəncəvi “qələm türkləri” dedikdə, türk şairlərini nəzərdə tutmuşdur. O, buradakı “mim” hərf adı ilə Məhəmməd Cahan Pəhləvana və hərfin mənalarına işarə etmişdir. Belə ki, şair həmin hökmdarın “iki mim hərfindən sırğa taxdığı” göstərməklə, onun adındakı “mim” hərfinin sayını göstərir. Ərəb əlifbasında bu hərf

həm sözün əvvəlində (başda), həm də ortasında (kəmərdə) yazılır. Bununla, Nizami hökmdarların şairləri dəyərləndirərkən onlara tac və kəmərlə bağlılıqlarını qeyd edir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında “türk” sözünə onomastik vahidlərdə də təsadüf edirik:

Dedi: – Bir türkəm ki, mənə tay olmaz,
Nazənin bədənəm, adım Türkünaz
[6, s.105].

Kölgəydim, işığın yolundan azdım,
Türkünazdan iraq bir Türkütazdım
[6, s.115].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı türkçülükdən, türklərdən bəhs etmiş, bununla da o, öz xalq və millətinin qüdrətini dünyada tanıtmışdır. Məhz bu fakt, qüdrətli qələm sahibinin Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı yazılmış dərsliklərə salınmasının vacib olduğunu əsaslandırır. Şairin türkçülüyə münasibəti, milli mənsubiyyəti və farsca yazdığı əsərlərində işlətdiyi türk mənşəli leksik-qrammatik vahidlər kifayətdir ki, onun ədəbi dildəki mövqeyi müəyyənləşdirilsin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Araslı N. (1990). Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, Elm. 204 s.
2. Heyran xanım. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 232 s.
3. Bürhanəddin Q. (2005). Divan. Bakı, Öndər.
4. Qəzənfəroğlu F. (2013). Nizami Gəncəvinin irsində Türklük və İslam. Türküstan. 31 mart-6 aprel, s.6.
5. Gəncəvi N. (2013). Əsərləri, I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 780 s.
6. Gəncəvi N. (2013). Əsərləri, II cild. Bakı, Şərq-Qərb. 764 s.
7. Tağısoy N. (2014). Qədim türklər: ilk inancları və dövlətləri.